

קטע מתוך ספרו של פנחס נוי "פרויד והפסיכואנליזה"¹.

הוצאת מודן, 2008

הקטע הוא מתוך הפרק השלישי "פסיכולוגית המעמקים", עמודים 170-186.

–

ג. סיבה לעומת משמעות

כל התיאוריות של פרויד אודות הלא-מודע ואופני הביטוי של תוצריו בנוירוזה, בחלום, במעשי הכשל ובבדיחה - כפופים לאמונתו המוחלטת בדטרמיניזם הפסיכולוגי. בהרצאתו אודות מעשי הכשל (פרויד, 1917) הוא מתייחס לדעה המקובלת, שאותה בא לערער במחקריו, שאלה "אינם ראויים להסבר: הם הרי רק תופעות מקריות קטנות", והוא מזהיר: "אם מישהו יעשה פרצה מסוג כזה בדטרמיניזם של האירועים הטבעיים אפילו בנקודה בודדת אחת, משמעותו של דבר שהוא הפך על פניה את כל השקפת העולם של המדע" (עמ' 53).

ובהרצאה אודות 'הצנזורה בחלום' הוא שב להזכיר:

"פירושי החלומות שלנו נעשים על בסיס הנחת היסוד שעימה כבר הסכמנו קודם – שיש לחלומות היגיון פנימי, שלגיטימי להקיש מן ההיפנוטי לגבי השינה הנורמלית אודות פעילותם של תהליכים מנטליים בלתי מודעים בשינה, ושכל המתרחש בנפש הוא דטרמיניסטי" (עמ' 176).

הקשר בין הנחת הדטרמיניזם הפסיכולוגי לבין הנחת קיום הלא-מודע הוא הדדי; האישיש לכל אחת מהן מותנה בקבלת ההנחה האחרת. הדטרמיניזם משמש כהנחת יסוד לכל עבודות הפירוש של תוצרי הלא-מודע, ובד בבד - עצם הנחת הדטרמיניזם הפסיכולוגי מותנה בקבלת ההנחה על קיום הלא-מודע והשפעתו על התהליכים המנטליים וההתנהגות המודעת. כדי להבין את מהותו של קשר הדדי זה, נחזור לרגע לדעה המקובלת לפני פרויד: ניתן להשליט את הדטרמיניזם רק על העולם הפסיקלי, אך לא על הפסיכולוגיה ועל

¹ המאמר מפורסם באתר האיגוד הישראלי לפסיכותרפיה בהסכמה האדיבה של המחבר וההוצאה. כל הזכויות שייכות להוצאת "מודן"

התנהגות האדם, כיוון שאלה נקבעים לא רק על ידי חוקי ההיגיון ותנאי המציאות, אלא במקרים רבים על ידי גורמים מקריים או שרירותיים, שאין למצוא להם שום הסבר דטרמיניסטי. הבעיה היא ששום מחקר בהתנהגותם של בני-אדם אינו יוכל לערער דעה זו, כיוון שלעולם לא נצליח להבין, אם באמצעות תצפית באחרים ואם בעזרת התבוננות הפנימית, את ההיגיון של חלק ניכר ממעשינו, מרגשותינו וממחשבותינו ואת הסיבות להם. פרויד לא ערער על דעה זו ולא ניסה להוכיח שלפעילותנו יש היגיון סיבתי. הוא פשוט הניח שמעבר לפעילות המנטלית המודעת, הניתנת לתצפית והמוכרת לנו מן ההתבוננות הפנימית, קיימת רשות שנייה ובלתי מודעת לנו, והיא הגורמת לנו בהתערבויותיה לסטות מן ההיגיון ומן האחיזה במציאות ולעשות דברים חסרי הסבר לכאורה. דומה הדבר לשחקן העומד על הבמה ומדבר אל הקהל, אך מדי פעם אומר דברים הנשמעים כחסרי שחר והיגיון. יש להניח שהקהל יהיה משוכנע שהשתבשה עליו דעתו, עד שיבחין שהוא נאלץ לדקלם את מה שהלחשן שבתא שבקדמת הבמה מורה לו, אלא שהלז החליט מסיבה כלשהי לשטות בו ולהטעות אותו מדי פעם.

יוצא איפה שהנחת הדטרמיניזם הפסיכולוגי תקפה רק הודות להנחה שקיימת רשות שנייה המספקת סיבות לכל אותן תופעות שאין אפשרות להסבירן באופן הגיוני. פיטרפרוינד (1971), אנליטיקאי שהציע לפסיכואנליזה לאמץ מודל חדש המבוסס על תורת האינפורמציה והקומוניקציה, ביקר את המודל הבסיסי של פסיכולוגיית המעמקים:

"פרויד לא הצליח להסביר את האישיות מבלי להניח שבתוך האישיות קיימת עוד אישיות" מצב דברים זה עורר בעיות פילוסופיות רבות, אשר נוצלו כמובן על ידי המתנגדים לפסיכואנליזה לניגוחה. אחת הטענות החזקות היא, שהשימוש בלא-מודע לצורך סיפוק ההסברים החסרים עשוי לשמש תירוץ לכיסוי על חוסר ידע, ובמקרים רבים אין בזה אלא משחק מילולי. במקום להגיד "איני יודע מה הסיבה", אומר הפסיכואנליטיקאי: "הסיבה היא בבלתי מודע". המדע הדטרמיניסטי אינו יכול לקבל הסברים הזוקפים את הסיבות לחובת הבלתי מודע, אלא אם הפסיכואנליטיקאי יכול להראות את הדרך המדויקת להגיע לסיבות הטמונות בבלתי מודע ולערוב למהימנותן. הבעיה היא שהפסיכואנליטיקאי אמנם סבור שיש בידו אמצעים להגיע לסיבות אלה ולהוכיח את תקפותן, אלא שהדבר מחייב כמה שנים של טיפול פסיכואנליטי אינטנסיבי. ניקח לדוגמה מצב שגרתי שעשוי להתעורר

בחדר מיון של בית-חולים. מגיע חולה המתלונן שאיבד לפתע את ראייתו. רופא חדר המיון בודק אותו, ולאחר שהוא מגלה שאין שום ממצאים פתולוגיים בעיניו, הוא מעלה את ההשערה שהסיבה להפרעה אינה בעיניים עצמן, אלא במערכות המובילות מהן ואליהן. אז הוא מזמין שני יועצים - נוירולוג ופסיכיאטר. שניהם באים בזמנים שונים, וכל אחד לאחר בדיקה רושם בגיליון החולה את אבחנתו המשוערת: הנוירולוג כותב שהחולה סובל מ'דלקת עצב הראייה שאחרי העין' (Retrobulbar Neuritis); זו המחלה שנוהגים לאבחנה כאשר "החולה לא רואה שום דבר והרופא לא רואה שום דבר". והפסיכיאטר כותב שלדעתו זהו 'עיוורון היסטרי'. רופא חדר המיון, שצריך להחליט על דרך הטיפול, לוקח את ספרי הרפואה שברשותו ומחפש מה הסיבה למחלות אלה ואיך מומלץ לטפל בהן. במקרה הראשון הוא מקבל תיאור ברור אודות דלקת בעצב, שעלולה לנבוע מטרשת נפוצה או מכמה סיבות אחרות, ולומד שעליו לטפל בחולה בקורטיקוסטרואידים. במקרה השני הוא קורא שלפניו "סימפטום גופני שסיבתו בקונפליקט בלתי מודע". או אז הוא מטלפן אל הפסיכיאטר-היועץ וזועק: "מה ההתחכמות הזו? אני אמרתי לך שיש לי בחדר המיון חולה עיוור שאיני יודע את הסיבה לעיוורונו, ואתה עונה לי שהסיבה היא בלתי מודעת. אז אולי תסביר לי מה הוא בדיוק ההבדל בין 'לא יודע' ל'בלתי מודע'!" הפסיכיאטר ינסה כמובן להסביר שתשובתו אינה סתם התחכמות מילולית, אלא היא מכילה בהחלט אינפורמציה משמעותית לאבחנה. קודם כל, כלולה בה הקביעה שאין החולה סובל משום נזק אורגני הן בעיניו והן במערכת העצבים, כך שאין מקום לשום טיפול תרופתי או אחר המכוון לאיברים אלה. שנית, אמנם אין האבחנה מצביעה על סיבה מוגדרת (אינה מפרטת מהו הקונפליקט הבלתי מודע המהווה את הסיבה לעיוורון), אך מכוונת את המטפל לדרך שבה יש ללכת כדי לחשוף את הסיבה (טיפול פסיכואנליטי שיחשוף את הקונפליקט הבלתי מודע). מבלי להתייחס לבעיה האם הפסיכיאטר-היועץ צדק בטענותיו במקרה זה, דבר אחד ברור - הוכחת הסיבתיות שמציעה הפסיכואנליזה שונה מהותית מן ההוכחות שדורשים מדעי הטבע. למעשה אין בה שום הוכחה, אלא רק הנחה שניתן לחשוף את הסיבתיות, וזאת בתנאי שהמטפל ישתמש בטכניקה הטיפולית שפיתחה הפסיכואנליזה. תלות זו בין התיאוריה לשיטה, בין הוכחת הסיבתיות לשימוש בטכניקת הטיפול הנכונה - לא התקבלה על דעת אף לא אחד מן הפילוסופים של המדע.

הטענה המרכזית של פרויד לביסוס הדטרמיניזם היתה, כזכור, שאין שום מקריות וחוסר היגיון סיבתי בתופעות הנפש, ושאם תופעות מסוימות נראות כאילו הן מקריות ומחוסרות סיבה, כמו מעשי הכשל או התכנים המבולבלים של החלום, למשל, אין זאת אלא מאחר שאין לוקחים בחשבון את השפעת הלא-מודע שגרם בהתערבותו לאותו שיבוש בפעילות המודעת. טענה זו מעוררת בעיה מעניינת, מאחר שהיא מחייבת להניח שבלא-מודע, בניגוד למודע, לא קיימים שום מקריות וחוסר סיבתיות. במילים אחרות, אדם יכול לטעות בשיקוליו, להגיד דברים חסרי היגיון ולהיכשל בהתנהגותו המודעת, אך הלא-מודע שלו אינו מסוגל לטעות ולפעול בצורה "בלתי הגיונית" (בהתאם להיגיון הפנימי של הלא-מודע). אם יתגלו מקריות או חוסר היגיון סיבתי בפעילות הבלתי מודעת, יישמט הבסיס להנחה של הדטרמיניזם הפסיכולוגי. אפשר כמובן לטעון שגם הלא-מודע מסוגל לטעות, כיוון שגם לו יש לא-מודע שעלול לשבש את פעילותו, אך כך אנו מגיעים לרגרסיה אין-סופית, שלבטח לא יכולה להתקבל על דעת הפילוסופיה של המדע.

היו רבים שטענו לכן שכל מה שפרויד עשה הוא לדחוק את בעיית הוכחת הדטרמיניזם לשכבה עמוקה יותר, אך שמבחינה מהותית לא השתנה למעשה דבר. במקום להתמודד עם בעיית התופעות הבלתי דטרמיניסטיות על רמת המודע, על הפסיכואנליזה להתמודד עתה עם בעיות אלה על רמת הלא-מודע; ועל רמה זו אין שום סיכוי למדע להוכיח אי פעם שכל המתרחש בה ניתן תמיד להסבר באופן סיבתי. בעיית הדטרמיניזם נשארה פתוחה, באשר הן פרויד בכתביו המאוחרים והן תלמידיו לא ניסו להמשיך ולהתמודד עמה. (פרט לאלפרד אדלר, אשר כבר ב-1911 הציע לנקוט גישה טלאולוגית² להסבר התופעות הפסיכולוגיות.) המפנה חל רק בשנות ה-60, כאשר כמה פסיכואנליטיקאים בעלי ידע בפילוסופיה של המדע החלו לטעון שלפרויד היתה למעשה טעות קריטית: כל אשר חשף בפירושו את תוצרי הלא-מודע אינו הסיבות של הסימפטומים הנורוטיים, של הדימויים בחלום, של מעשי הכשל ושל הבדיחות, אלא המשמעויות שלהם. כאשר פרויד (1917) טען שגוף האדם מיוצג בחלום על ידי בית ופירט: "בתים בעלי קירות חלקים הם גברים, אלה עם בליטות ומרפסות שבהם ניתן להחזיקם הם נשים" (עמ' 186) - הוא לא התכוון שגוף האישה הוא הסיבה לכך שהבית הוא בעל בליטות, אלא שהוא המשמעות שלו.

² גישה פילוסופית הבוחנת תופעות על פי מטרתן, ולא על פי הסיבה שגרמה להן.

וכשהפסיכואנליטיקאי טוען שהשיתוק ההיסטרי ביד ימין מייצג את הקונפליקט הבלתי מודע בין המשאלה "להרים יד על אבא" לבין האיסור לפגוע בו – הוא אינו מסביר את הסיבה לשיתוק, אלא מפרש את המשמעות של הסימפטום. הסבר סיבתי, כפי שנדרש על ידי מדעי הטבע, היה מחייב להסביר, למה בחר החלום לייצג את גוף האדם על ידי בית דווקא, ואיך הופכת בחירה זו לגירוי נוירופיסיולוגי המעורר את תמונת הבית על בימת החלום. ובמקרה של הסימפטום ההיסטרי – איך מועבר הקונפליקט "להרים או לא להרים יד על אבא" אל מרכזי המוח המפקחים על יד ימין לשתקם, וכיצא בזה. ואלה דווקא סוג ההסברים שהפסיכואנליזה כמעט שלא עסקה בהם, ולרוב גם לא גילתה בהם עניין.

ויקטור רוזן (1974) מפרט את המושג 'משמעות':

"משמעות מועברת על די סיגנלים, סימנים או סמלים. ההגדרה האלמנטרית של משמעות היא שזהו הקשר בין הסימן או הסמל לבין המייצג הנפשי של המסומן או המסומל הצמוד. בקשר זה יכול הסימן או הסמל א' לעורר את המייצג א' 1, או שא' 1 יכול לעורר את הסימן או הסמל א'. משמעות היא לכן קשר הגומלין והיכולת של כל אחד לעורר את משנהו" (עמ' 205).

רוזן מנסה להסביר גם את ההבדל שבין הסבר סיבתי לפירוש משמעותי בעזרת דוגמה מתחום הפרקטיקה הפסיכיאטרית: אם הפסיכיאטר טוען שמצבו של חולה הדיכאון הוטב הודות לטיפול בנזעי חשמל ("שוק חשמלי"), הרי שניתן לזקוף הטבה זו לזכותם של שני גורמים. האחד, ההשפעה הפיסית של הזרם החשמלי על רקמות המוח; והאחר, המשמעות הבלתי מודעת של הפרוצדורה האלימה הזו עבור החולה, כעונש (כעין "פטיש על הראש"), המכפר על חטאיו המדומים או האמיתיים. הגורם הראשון מחייב הסבר סיבתי כי הוא עונה על השאלה, 'מהי התוצאה של הזרמת חשמל לתאי המוח'. בעוד שהגורם השני מחייב פירוש משמעותי, כי הוא עונה על השאלה, 'מה מייצג הטיפול החשמלי עבור החולה'. ורוזן סבור (עמ' 205) שאין אנו מסוגלים לחקור 'משמעות' ו'סיבתיות' בד בבד, מאחר שכל אחד מהם מחייב הן ניסוח שונה של השאלה והן מענה המסתמך על מערכת הסברתית אחרת.

תפיסה זו של הפסיכואנליזה כמדע מפרש אך לא מסביר פותרת למעשה את רוב הבעיות הפילוסופיות שהועלו לעיל, וכל הטענות נגד הפסיכואנליזה על חוסר יכולתה להסביר את

הסיבות לפעילויות הבלתי מודעות הפכו לבלתי רלוונטיות. אך מאידך גיסא, תפיסה זו שמטה את הבסיס שעבור פרויד היה החשוב מכול - לזכות להכרה של מדעי הטבע והרפואה. אם אין הפסיכואנליזה מדע דטרמיניסטי, אין לה עוד מקום בקרב מדעים אלה, לפחות לפי התפיסה ששררה בפילוסופיה של המדע בימיו של פרויד. ואכן, כפי שהתברר משנות ה-60 ואילך, חלק הולך וגדל של הפסיכואנליטיקאים היו מוכנים לשלם את המחיר ולא התעקשו עוד להשתייך דווקא למדעי הטבע. בייחוד בהתחשב בכך שגם התפיסה הבסיסית של מדעי הטבע החלה להתערער בשנים אלה, וחלו שינויים מהותיים בתפיסת הדטרמיניזם בכללותו.³

היו אנליטיקאים שטענו שהניסיון לשייך את הפסיכואנליזה למדעי הטבע היה מוטעה מלכתחילה, מאחר שמיקומה הטבעי הוא בין מדעי הלשון. סאץ (1962) וריקרופט (1968) סברו שאין לראות בפסיכואנליזה תיאוריה סיבתית, אלא תיאוריה סמנטית (של פירושי לשון). לגביהם, הסימפטומים הנוירוטיים, החלומות, פליטות הפה וכדומה - הם מסרים קומוניקטיביים סמויים, ותפקידו של הפסיכואנליטיקאי הוא לפענח את משמעותם, בדיוק כמו שהבלשן מפענח את משמעותם של משפטי לשון סמויים. ריקרופט היה כה קיצוני בגישה זו, עד כדי הטענה שזה תפקידו הבלעדי של הפסיכואנליטיקאי, ואל לו להתיימר שיש בכוחו לספק הסברים סיבתיים כלשהם. גם אם ינסה, יתברר שלמעשה אין לו להוסיף דבר בשטחים אלה מעבר לידוע מכבר לענפי הפסיכולוגיה והפסיכיאטריה האחרים:

"עיסוק יתר ברעיון של הסיבתיות דחף אנליטיקאים לעמדה של מתן עצות והמלצות על דברים שלגביהם נחשבים הם כביכול למומחים... גם בארצנו (אנגליה), ובייחוד באמריקה, פורחת הספרות המכילה עצות לגבי נושאים, כמו איך ומתי יש לגמול תינוקות, איך יש לתכנן את מועד לידת הילדים ומתי והאם יש להענישם; ואפילו לגבי איך על ההורים לאהוב את ילדיהם, כאשר הסמכות לעצות אלו נובעת כביכול מן הפסיכואנליזה. למרות שחלק מעצות אלו אינן פחות נכונות מאלו הנובעות ממקורות אחרים, מקורן למעשה בניסיון בפדיאטריה (רפואת ילדים) ובהזרכת הורים ומשפחות (האם הכוונה היא לוויניקוט?), ורובן עדיין ניתנות לוויכוח..." (עמ' 16).

³ שינויים שהתבטאו בניסוח עקרון אי-הוודאות, תורת הקוונטים, תורת הכאוס ועוד.

והוא ממשיך ומפרט את מה שהוא מחשיב לעיסוקו הבלעדי של הפסיכואנליטיקאי:
"אם הפסיכואנליזה תוכר כתיאוריה סמנטית ולא כסיבתית, יכולה התיאוריה להתחיל
במקום שבו מתחילה הפרקטיקה - בחדר הטיפולים; במקום שבו הפציינט הסובל ממשו
המתרחש בתוכו ואותו אין הוא מסוגל להבין נפגש עם הפסיכואנליטיקאי בעל הידע
המסוים אודות הבלתי מודע; כלומר, עם אחד היודע משהו אודות הדרך שלפיה משאלות
דחיות, מחשבות, רגשות וזיכרונות יכולים למצוא את תרגומם לסימפטומים, הבעות
וחלומות, והמכיר, אם לכנות זאת כך, את הדקדוק והתחביר של תרגומים אלה, ולכן מסוגל
לפרש אותם חזרה לשפה הקומוניקטיבית של המודע... אם האנליטיקאי מפליג לעתים
למחקר היסטורי, הרי זה רק כדי להבין משהו החוסם את הקומוניקציה העכשווית שלו עם
המטופל (באותה הדרך שבה עשוי המתרגם לחזור להיסטוריה כדי להבהיר טקסט סתום)...
הוא משתמש בעבר כדי להבין את ההווה" (עמ' 17-18).

ד. ההרמנויטיקה

בתחילת שנות ה-70 העלו שני פילוסופים חשובים - פאול ריקור (1970), פילוסוף צרפתי
ששימש אז כפרופסור לפילוסופיה באוניברסיטאות פריס ושיקגו, ויורגן הברמס (1971),
פילוסוף גרמני המשתייך לאסכולת פרנקפורט - את הטענה שהפסיכואנליזה שייכת למעשה
לתחום המדעים ההרמנויטיים, אותם המדעים העוסקים בחקר ובהבנה של טקסטים. מקור
המושג 'הרמנויטיקה' (Hermeneutics) הוא כנראה בטכניקה שפיתחו הרפורמטור מרטין
לותר (1482-1556) ותלמידו מלאנכתון (1497-1560) לפירוש טקסטים. הם הטיפו
לזניחת הפירושים הדוגמטיים של הכנסייה לכתבי הקודש והציעו טכניקה חדשה
שבאמצעותה ניתן יהיה לפרש טקסטים מתוך עצמם, ישירות מן הכתובים. מקור המילה
עצמה הוא במילה היוונית hermeneuein, שפירושה לפרט, להסביר, לתרגם; ויש
הסבורים שיש קשר בין מילה זו לבין שמו של האל הרמס, ששימש כשליח האלים,
ושתפקידו היה לתרגם את דברי האלים לשפה המובנת לבני תמותה ולפרשם עבורם.
מקור ההרמנויטיקה המודרנית הוא בספרו של וילהלם דלתיי 'מצבה של ההרמנויטיקה'
(1900), שניסה לרומם אותה ולראות בה את הבסיס המתודולוגי לכל מדעי הרוח

(Geisteswissenschaften), בניגוד למדעי הטבע (Naturwissenschaften), המבוססים על המתודולוגיה של התצפית והניסוי האובייקטיביים. מטרתו היתה לבצר את מקומם של מדעי הרוח כשווי-דרגה למדעי הטבע. לטענתו יש להתייחס לכל תוצר של הרוח האנושית, המהווה את חומר החקירה של מדעי הרוח, כאילו היה זה טקסט, אשר תפקיד המדע הוא לפרשו ולפענח את משמעותו, כלומר להפעיל עליו את שיטות ההרמנויטיקה. שני התחומים, מדעי הטבע ומדעי הרוח, שווים בכך ששניהם מחייבים שיטה אובייקטיבית של חקירה, ולכן כשם שמדעי הטבע מניחים את קיומה של מציאות אובייקטיבית שעל המדע לתאר ולהסביר מתוך עצמה, כן חייבים גם מדעי הרוח להגיע למצב שבו ניתן יהיה לפרש את הטקסטים מתוך עצמם. אלא שיש הבדל מהותי במתודולוגיה המדעית. בעוד שאיש מדעי הטבע בוחן את התופעות "מן החוץ", יכול איש מדעי הרוח להגיע להבנת הטקסט רק באמצעות הניסיון להזדהות עם מחשבותיו ועם תהליכי יצירתו של יוצר הטקסט. (רעיון שחוזר כעבור 70 שנה באמצעות קוהוט, כאשר הפך את הכושר האמפתי לשיטת החקירה המרכזית בפסיכואנליזה.) אלא שבהתחשב בכך שכל טקסט היסטורי שזור ברקע החברתי, במוסכמות ובידע ששרר בתקופת יצירתו, שומה על המפרש להתנתק מהלך החשיבה של תקופתו הוא ולנסות, במידת האפשר, לחזור ולשקם את האווירה התרבותית של התקופה שבה נוצר הטקסט (גישה שכונתה - היסטוריציזם). לדעת דלתיי, אם יעמדו החוקרים במשימה זו, יוכלו להגיע לפירושו האובייקטיבי של הטקסט ויצליחו למלא את אחד התנאים הבסיסיים של כל מחקר מדעי - התנאי שמפרשים שונים העובדים בתקופות ובתרבויות שונות יגיעו בסופו של דבר לפירוש זהה.

ההרמנויטיקה המודרנית שפשטה בקרב הפילוסופים בשנות ה-70 קיבלה את עמדתו של דלתיי (שחי בשנים 1833-1911), שראה בהרמנויטיקה את הבסיס המתודולוגי למדעי הרוח, אך לא קיבלה את השיטה שהוא הציע. עיקר ההתנגדות כוונה כלפי ההיסטוריציזם וכלפי הטענה שבכלל יש אפשרות להגיע לידי משהו המתקרב לידי פירוש אובייקטיבי של טקסטים. הפילוסוף הגרמני גאדמר (1972) ביקר בחריפות את "ההנחה הנאיבית" שעמדה ביסוד ההיסטוריציזם, שעל המפרש להעביר את עצמו לרוח התקופה, ואם יצליח לחשוב במושגיה יוכל להגיע לידי אובייקטיביות. לטענתו, יכול כל פירוש של טקסט להיעשות רק

מנקודת המבט של המפרש ותקופתו. בזה הסתמך הוא על תורתו של הפילוסוף הגרמני (הנאצי?) מרטין היידיגר (1889-1976), האומרת שכל הבנה היא רלטיביסטית ותלויה בהתנסויותיו, בכוונותיו ובציפיותיו של המבין, ואין בנמצא פירוש אובייקטיבי של טקסט שאינו תלוי במצבו ובעמדתו של המפרש.

רדניצקי (1973) הצטרף לגישה הרלטיביסטית של היידיגר-גאדמר, אך מרחיק וטוען שאין כלל אפשרות לראות בטקסט משום 'אובייקט' של המחקר. ההבדל בין המתודות של מדעי הרוח לבין אלה של מדעי הטבע הוא בין מתודות החוקרות "...ישויות שעמן מסוגל החוקר ליצור קומוניקציה ויכול, לפחות בעיקרון, להיכנס לדו-שיח, לבין אלה שעמן אין דבר זה אפשרי" (עמ' 213). הטקסטים שבהם עוסקים מדעי הרוח, בין אם אלה ספרים, יצירות אמנות או מחקרים היסטוריים, כשהם נושאים משמעות עבורנו, מהווים "ישויות חיות", שאיתן ניתן לנהל שיחה, להתווכח, להציב להן שאלות ולצפות מהן לתשובות. אלא ששיחה יכולה להתנהל רק בין סובייקטים, ולא בין אובייקטים. תפקיד ההרמנויטיקה הוא לסייע לנו לקומוניקציה הזו בין הסובייקטים - המפרש והטקסט. לא כאן המקום להעמיק בוויכוח פילוסופי זה על מקומה ועל שיטותיה של ההרמנויטיקה, אך הבאתי כאן את עיקרי הדעות, מאחר שאלה התגלגלו בשנות ה-80 וה-90 לתיאוריות האינטרסובייקטיביות של הפסיכואנליזה.⁴

הגל ההרמנויטי בפילוסופיה של שנות ה-70 והטענה של כמה מבכירי הפילוסופיה שזהו מיקומה הטבעי של הפסיכואנליזה, סחף עימו גם כמה פסיכואנליטיקאים. נמצאו כאלה שראו בהרמנויטיקה את הפתרון לרוב הבעיות המתודולוגיות והפילוסופיות שלה. סטיל (1979) סיכם את מאמרו 'פסיכואנליזה והרמנויטיקה':

"הפסיכואנליזה היא ללא ספק צורה של הרמנויטיקה. המתודה של פרויד, בהתאם להמשגתה את הבסיס להבנה בשפה שבין שני אנשים, ממקמת את הפירוש כלב לבה של הפסיכואנליזה.

בעוד שהסטטוס שלה כמדע טבע או חברה הוא פרובלמטי, המתאם בין הרעיונות של פרויד לבין אלה של ההרמנויטיקה המודרנית בנוגע להתבוננות העצמית, למשמעות ולתוקף מרשים לנו לראות את הפסיכואנליזה כפרדיגמה לדיסציפלינות שעניינן הוא בהגברת

⁴ הנושא דנון בהרחבה ב'הפסיכואנליזה אחרי פרויד', עמ' 239-267.

התובנה העצמית וההבנה ההדדית בין אנשים באמצעות פירוש של מה שסמוי, בלתי מודע או מובן במעומעם" (עמ' 409).

ריקור (1970) והברמס (1972) ביססו את ההשוואה בין עבודת הפסיכואנליטיקאי לפרשן הטקסטים על משפט מפתח של פרויד (1913):

"פתרונו של חלום מקביל כולו לפענוח כתב תמונות עתיק, דוגמת כתב החרטומים המצרי" (עמ' 177).

אולם רוב האנליטיקאים לא אבו להיסחף בהתלהבות זו, ואם היו מוכנים לראות בהרמנויטיקה תוספת מעניינת המספקת את הבסיס התיאורטי לעבודת הפירושים, לא היו מוכנים לוותר על תפיסתם את הפסיכואנליזה כמדע השואף לא רק לפרש משמעויות סמויות, אלא גם לפתח תיאוריות סיבתיות הן בנוגע למהלך התפתחותו של האדם והשפעת רקע ילדותו על חייו הנורמליים והפתולוגיים בהווה והן בנוגע לתהליכי ההתפתחות וההתבגרות באופן כללי.

ארנולד מודל (1978), שהתבקש לסקור את ספריהם של ריקור והברמס ולבקרם עבור הרבעון של החברה הפסיכואנליטית האמריקאית, כתב:

"...מבלי לזלזל בחשיבותו של פשר החלום, הרי אין זה אלא אלמנט אחד בשדה התצפית הפסיכואנליטית, ואנו יודעים שניתן לבצע פסיכואנליזה מוצלחת שבה פירוש החלומות אינו ממלא תפקיד מרכזי. כך שמנקודה מסוימת ואילך, האנלוגיה להרמנויטיקה הופכת למאולצת ואין עוד טעם רב להחזיק בה" (עמ' 644).

לדעתו, אחד ההבדלים העיקריים בין הפרקטיקה של פירוש טקסטים לבין פירושי הבלתי מודע של הפסיכואנליזה הוא ההקשר הרגשי:

"בניגוד למעשה הפירוש של צופן סודי, שבו יש להשקיע תשומת לב שווה לכל האלמנטים, הפסיכואנליטיקאי מודרך על ידי תפיסתו - הן המודעת והן הבלתי מודעת - את הרגש, והוא מכוון את תשומת לבו לאלמנטים מסוימים של החלום. אנו יודעים שחלומות המסופרים ללא רגש אינם מקדמים את עבודת הפסיכואנליזה... התפיסה הבלתי מודעת של האנליסט את האפקט של המטופל היא המכשיר הפרצפטואלי היסודי בפסיכואנליזה" (עמ' 645).

אמירה אחרונה זו מתייחסת למאמר קודם שלו (מודל, 1973), שבו פירט:

"המילים כשלעצמן אינן מהוות את חומר הנתונים של הפסיכואנליזה... לכן אני סבור שהניסיונות של אסכולות פסיכואנליטיות שונות, כגון האסכולה הצרפתית, לראות את המדע שלנו אך כסעיף של מדעי הלשון אינם משכנעים... אנו היינו אומרים שדווקא רגשותיו של המטופל הם אלה המעבירים את המידע, כאשר תמסיר זה מתרחש רק בעקבות יצירת הקשר הרגשי בין המטופל לאנליטיקאי המתבונן" (עמ' 117-118).

גרינבאום (1984), אשר בספרו 'היסודות של הפסיכואנליזה: ביקורת פילוסופית' מבקר באופן חריף את היסודות המדעיים של הפסיכואנליזה, דוחה מכל וכל את הפיתרון ההרמנויטי. הוא רואה ברעיונותיהם של ריקור והברמס מבוטאים, שלא יועיל במאומה לביסוס הפסיכואנליזה. איגל (1986), המשבח את ביקורתו של גרינבאום, סבור:

"הפסיכואנליזה, בגלל הדגשתה את הפירוש והמשמעות יותר מאשר את ההסברים הסיבתיים; את ההיגיון פנימי (reason) יותר מאשר את הסיבות (causes); את ה'אמת הנרטיבית' יותר מאשר את ה'אמת ההיסטורית'; את המציאות הפסיכית יותר מאשר את המציאות האובייקטיבית - 'נבחרה' על ידי ההוגים ההרמנויטיים לשמש כאב-טיפוס לגישה ההרמנויטית למדעי האדם או ל'מדעי הרוח' כפי שחזו אותם דילתי ואחרים" (עמ' 231).

אך הוא מזהיר מפני האשליה שבפתרון ההרמנויטי:

"הפסיכואנליזה היתה חשופה שנים רבות לביקורת ולשאלות אודות הצורך לאישוש ניסיוני, המהימנות של הפירושים, בעיית הסוגסטביליות והצגת הוכחות מספקות ליעילותה התרפויטית... הוגים פסיכואנליטיים מסוימים הוקסמו מנסיון השיקום ההרמנויטי את הפסיכואנליזה, מאחר שהיתה להם הרגשה שבמחזי-יד פילוסופי אחד הופכת הפסיכואנליזה מחוסנת נגד כל בעיות ההוכחה ואינה חייבת עוד להיות מודאגת מהן" (עמ' 231).

אין ספק שפרויד עצמו היה דוחה את הפיתרון ההרמנויטי מכל וכל, ולא רק בגלל עקשותו להתקבל אל קהל מדעי הטבע, מאמץ שנראה למבקרים רבים כבלתי מציאותי מלכתחילה, אלא כיוון שהוא האמין באמונה שלמה שתפקיד הפסיכואנליזה הוא לספק הסברים סיבתיים. היו לו סיבות טובות להחזיק באמונה זו, כיוון שלפי ניסיונו הקליני, או לפחות לפי אופן פירושו את הניתן להפיק מן הניסיון הקליני, היה ביכולתו לטפל בסימפטומים נוירוטיים ולרפאם רק מאחר שהצליח להבין את הסיבות הפסיכוגניות להתפתחותם. יכול להיות שתקוותו להגיע ל"דטרמיניזם מוחלט", שלפיו ניתן יהיה להסביר סיבתית כל תופעה

פסיכית, היתה לא מציאותית. אך מבחינת פיתוח התורה הקלינית לא היתה לו כל סיבה לסגת מההנחה שניתן לחשוף את הסיבות לרבות מן התופעות הפסיכיות. שתי הטענות של החוקרים משנות ה-50 שהובאו לעיל, האחת שפרויד לא הבחין בין סיבות למשמעויות, והאחרת שהוא, מבלי להיות מודע לכך, עסק בעצם רק במשמעויות ולא בסיבות - אינן נכונות. אמנם נכון שפרויד מעולם לא התייחס מפורשות להבדלים בין 'סיבות' ל'משמעויות', אך בחינה מדוקדקת של כתביו מוכיחה שהוא השתמש תמיד באופן נכון באבחנה בין 'הסבר' ל'פירוש', למרות שלא הכיר עדיין את האבחנה המקובלת כיום על הפילוסופיה. 'הסבר' (explanation) מתייחס לסיבה, בעוד ש'פירוש' (interpretation) מתייחס למשמעות.⁵ למשל, כאשר התייחס למקורות הילדיים של סימפטום מסוים, הוא 'הסביר', וכאשר התייחס לקונפליקט הבלתי מודע המבוטא על ידי אותו הסימפטום, הוא 'פירש'. פרויד הציע תמיד 'הסבר' כאשר הכוונה היתה לסיבה, ו'פירוש' כאשר הכוונה היתה למשמעות. אמנם נכון שבכתביו על הנוירוזות הציג תמיד תחילה את מה שלמד אודות המשמעות של הסימפטומים, אך מעולם לא ויתר על הניסיון להבין אותם גם סיבתית. כבר בפרסום המקרה הקליני הראשון של אנה או. (פרויד, 1895) הוא מנסה להבין לא רק את המשמעות של הסימפטומים הרבים שלה, אלא גם את הסיבה להופעתם דווקא במערכת מסוימת אחת. וכאשר הוא מנתח את משמעות הסימפטום השיעול שהופיע אצלה לאחר שנסחפה להקשיב למוזיקה לריקודים בעת שהיתה חייבת להישאר ערה ולשמור על אביה החולה, הוא מעלה את ההשערה:

"אני יכול לתאר לעצמי שהתעוררות נקיפות מצפון יכולה לגרום להתכווצות הגלוטיס (פתח הגרון), והאימפולס המוטורי שחוותה נערה זו שכה אהבה לרקוד יכול היה לשנות את התכווצות הגלוטיס לשיעול עצבני" (עמ' 30).

פירוש המשמעות של הסימפטום הנוירוטי, או של כל התנהגות פסיכופתולוגית אחרת, שימש עבור פרויד רק כתנאי המאפשר הסבר סיבתי. הוא הבין שהסימפטומים או הפרעות ההתנהגות הם רק ביטויים עקיפים המייצגים קונפליקטים עמוקים יותר, ועד שהמטפל לא יצליח לזהות את משמעותם - לא יוכל להבין את הסיבה לסימפטום. אך כאשר המטפל

⁵ יש לזכור שהעניין של הפילוסופיה בחקר מהות 'המשמעויות' החל בעצם רק בשנות ה-20 של המאה בהקשר להופעת שני הספרים 'המשמעות של המשמעות' (אוגדן וריצ'רד, 1923) ו'הפילוסופיה של הצורות הסימבוליות' (קסירר, 1929, 1924, 1923).

יצליח לשבור את הצופן ולחשוף את המשמעות הנכונה, עתיד הוא להגיע אל הביטוי הפסיכולוגי של היצר (המשאלה), או ליתר דיוק, אל שני הצדדים של הקונפליקט, ביטוי היצר וכוחות ההגנה הניצבים נגדו. ואלה מהווים, לפי התיאוריה של פרויד, סיבות ולא משמעויות של הסימפטום או ההפרעה. כך שבנוגע לנוירוזות וליתר ההפרעות הפסיכופתולוגיות רצה פרויד, וגם היה משוכנע שהצליח, להגיע אל הסיבות הפסיכולוגיות להתהוותן, סיבות שלפי דעתו היו שוות ערך מבחינה אפיסטמולוגית לסיבות האורגניות שהוסברו על ידי כל יתר מדעי הרפואה.

יובל נאמן (1999) בספרו 'סדר מן האקראי' מתאר את 'תופעת הסרנדיפיות', על שם המעשייה אודות שלושת האחים מסרנדיפ, שהצליחו תמיד למצוא דברים שלא חיפשו (ומציע לתרגם זאת לעברית כ"תגלית שאולית", על שם שאול שיצא לחפש את האתונות ומצא את המלוכה). הוא מביא את סיפורן של כמה מן התגליות המדעיות הגדולות ביותר שהתגלו באקראי. לפרויד קרה דבר דומה: הוא יצא לדרך לחפש את הסיבות לנוירוזה, ובדרך גילה את המשמעויות הבלתי מודעות ואת השיטות לפרשן. הפסיכואנליטיקאי הבריטי הום (H. J. Home; 1966) סבור שזה היה אחד ההישגים המקוריים ביותר של פרויד:

"תחילתה של הפסיכואנליזה כמחקר של הנוירוזה וכהיפותיזה להסבר מקורה ומהלך התפתחותה. אין להניח שהיא היתה מעוררת הדים מספיקים אך כהיפותזה אודות הנוירוזה... אילו לא היה פרויד מציע עיקרון חדש לחלוטין של הסבר. עיקרון הסברתי זה, שעמד בניגוד לכל המקובלות של הרפואה בימים ההם, והוא זה שכנראה הוביל אותו לנסח כמה מרעיונותיו המהפכניים אודות הנפש הבלתי מודעת - אומר שאפשרי שלסימפטומים תהיה משמעות. העובדה שלסימפטומים יש משמעות, זו התגלית החשובה של פרויד, זו התובנה הבסיסית שפתחה את הדרך הן להבנת המחלה הפונקציונלית והן לעקרונות הטיפול הפסיכואנליטי. ההשלכות הן מרובות, מאחר שברפואה המכניסטית בזמנו של פרויד, וכן גם ברפואה האורגנית בימינו, הסימפטום נחשב לעובדה, ועובדה נחשבת כתוצר של סיבות. בזאת ממשיכה הרפואה בפשטות את הפרקטיקה של המדעים הכימיים-פיסיקליים ואת הלכי החשיבה המודגמים בבהירות רבה בפיסיקה. בתגליתו האומרת שלסימפטום יש משמעות. ובביסוס הטיפול על היפותזה זו - הוציא פרויד את החקירה

הפסיכואנליטית של הנוירוזה מתחום מדעי הטבע והעבירה לתחום מדעי הרוח. זאת כיוון שמשמעות אינה תוצר של סיבות, אלא יצירתו של סובייקט כלשהו" (עמ' 43).

יש להניח שפרויד היה גאה לשמוע שגם בחלוף שבעים שנה מאז החל לחקור את משמעות הסימפטומים ויתר תוצרי הלא-מודע ממשיכים החוקרים להתפעל מן החידוש שבגישה זו. אך לבטח לא היה מבין מדוע סבורים הם שה"פרס" המגיע לו על הישג זה הוא גירוש מממלכת מדעי הטבע ומעבר לתחום מדעי הרוח. ואכן, גם אנו, רוב הפסיכואנליטיקאים כיום, איננו סבורים שזו חייבת להיות המסקנה של עיסוקנו והתמחותנו בפירוש משמעויות. קשה לנו לקבל את הגישות הקיצוניות, כגון זו של ריקרופט (1968) שציטטנו לעיל, הגורסות שהאנליטיקאים צריכים להתרכז בעבודתם רק בפירוש הלא-מודע, וכל היתר אינו מתחום עיסוקם (ריקרופט עצמו פרש על רקע ויכוח זה בטריקת דלת מן החברה הפסיכואנליטית הבריטית), אלא סבורים שיש לחזור אל המתכונת הראשונית של תורת הנוירוזה של פרויד. לפי מתכונת זו מתנהלים הן העבודה הקלינית עם חולים נוירוטיים והן הניסיון לבנות תיאוריות כוללניות אודות מקור הנוירוזה ויתר ההפרעות הפסיכופתולוגיות ואודות התפתחותן על שתי הרמות תמיד. קודם פירוש המשמעויות הסמויות של התופעות הגלויות הסימפטומטיות, ועל בסיס זה, ניסיון להסביר סיבתית את התפתחות ההפרעה. ואם יש כיום פסיכואנליטיקאים המוכנים לבדוק בראש פתוח את מה שיש להרמנויטיקה להציע, הרי שזה בעיקר כסיוע לשלב הראשון של פירוש המשמעויות. בשטח זה, החל בשנות ה-80 שיתוף פעולה פורה בין הפסיכואנליזה לבין יתר הדסציפלינות הפרשניות כגון, ביקורת הספרות והאמנות, תורת הלשון ודומה, שיתוף פעולה שהניע כמה אנליטיקאים לפתח את ה'קוהרנציה הנארטיבית' (Narrative coherence) כקריטריון לאישוש פירושי המשמעות.

שונה המצב כלפי החלום. כאן בעצם צודקים המבקרים משנות ה-60 והמטיפים להרמנויטיקה משנות ה-70 בטענתם שפרויד עסק רק בפירוש המשמעויות של החלום הגלוי וכלל לא ניסה להעמיק בחקר הסיבות להופעתו. נכון הדבר שפרט לאותה התיאוריה הסיבתית הרופפת, שאותה לא טרח מעולם להעמיד במבחן האישוש הניסיוני, המניחה שהחלום משמש כ"שומר השינה" המתעורר כתגובה לגירויים פנימיים וחיצוניים המאיימים על המשך השינה - הוא לא ניסה לספק הסברים סיבתיים לחלום. כפי שראינו,

אפילו אחדות מן השאלות הסיבתיות, כגון מדוע בחר החלום דווקא סימבול זה ולא אחר מכלל אמצעי הביטוי האפשריים - שאלות העוזרות לנו כיום בפירוש מעמיק יותר של משמעויות החלום - לא נשאלו על ידי פרויד, שהסתפק רק בפירוש משמעות הסמלים. הסיבה להתרכזותו של פרויד בעיקר בפירוש החלום (ויש לזכור שהוא כינה את ספרו 'פשר החלומות', דהיינו פירוש, ולא "הסבר החלומות") היתה שהוא ראה בהם בעיקר "את הדרך ללא-מודע" ולא את האמצעי להוכחת הלא-מודע ולחקר דרכי פעולתו.⁶ כלומר, הוא ציפה שפירושי החלום יביאו אותו עמוק לעולם התכנים של הלא-מודע, כדי להמשיך שם את עבודתו האנליטית בכל דרך אחרת. ב'שיעורי המבוא החדשים' (1933), לאחר תיאורו את שיטת פענוח פשר החלום, הוא אומר זאת במפורש:

"זה הכול, גבירתי ורבותי, אשר רציתי להגיד לכם אודות פירוש החלומות, אשר עיסוקו הוא בעיקוב אחר החלום הגלוי חזרה לרעיונות החלום הסמויים. כאשר זה נעשה, העניין בחלום מנקודת המבט של האנליזה הפרקטית נמוג. האנליסט מקשר את הקומוניקציות שקיבל בצורת חלום עם יתר הקומוניקציות של המטופל וממשיך בעבודתו האנליטית" (עמ' 28).

כך שפרט לשלבים הראשוניים שבהם ניסה לבנות תיאוריה אודות הפסיכולוגיה של החלום, התעניין פרויד בחלום בעיקר כאמצעי עזר לעבודה הקלינית האנליטית, כאמצעי יעיל להגיע בדרך הקצרה ביותר לפירוש תוכני הלא-מודע והקונפליקטים המתחוללים בו. ובכך הסתייע פרויד בחלום, בעיקר בשלב הראשון, במאמץ האנליטי לפענח את המשמעויות הכמוסות של הסימפטומים הנורוטיים ויתר ההפרעות הפסיכופתולוגיות, אך לא בהסבר התפתחות ההפרעות.

ה. תיקוף (validation) הפירושים וההסברים

הסוגיה המעסיקה את הפילוסופיה של המדע מאז ימי פרויד ועד עתה היא מידת היכולת של הפסיכואנליזה לתת תוקף לתיאוריות שלה בקשר לתכנים ולפעילויות של הלא-מודע. הפסיכואנליטיקאי, בניסיונותיו לחשוף את הבלתי מודע, מעלה, כאמור, תיאוריות על שלוש רמות:

⁶ "הזנחה" שעליה עמדנו כבר בדיוננו אודות התהליכים הראשוניים.

- 1) תיאוריות לפירוש משמעות הסימפטומים, תוכני החלום הגלוי ויתר ביטויי ותוצרי הלא-מודע
- 2) תיאוריות המנסות לקשר את הנתונים שנחשפו בעזרת הפירושים באופן סיבתי זה לזה ואת אלה לנתונים מודעים וסיבתיים שונים
- 3) תיאוריות המנסות לעשות שימוש בידע אודות הפרט לצורך הפירוש או ההסבר של תהליכים פסיכולוגיים כללים: טיב התהליכים השולטים בלא-מודע, השפעתם על ההתנהגות המנטלית וההתנהגות המודעת, התפתחות הלא-מודע ועוד

בכל שלוש הרמות, השאלה הקריטית שעליה נדרש הפסיכואנליטיקאי להשיב היא: "מנין לך?" האם יש לך איזושהי אפשרות להוכיח שהפירוש שהצעת או ההסבר שנתת הם אכן נכונים, או לפחות - מה מידת הוודאות שביכולתך לייחס להם. שאלה זו אינה רק תיאורטית, אלא עולה כמעט בכל טיפול אנליטי. לעתים המטפל מציע פירוש או מקשר דברים סיבתיים, והמטופל מגיב ממש בהפתעה: "לא חשבתי על זה בכלל! על-סמך מה אתה אומר זאת?" ואכן נשאלת השאלה, על מה מסתמך האנליטיקאי בפירושו, מה הן הערובות שהוא יכול לספק למטופל, שפירושו והסבריו נכונים. המבקרים את הפסיכואנליזה טענו, שגם במקרה שהמטופל מגיב לפירוש או להסבר באופן חיובי, ואפילו אם הוא מסכים לו בהתלהבות, אין בזה עדיין שום ערובה לנכונות הפירוש או ההסבר, כיוון שקיימת אפשרות להשפעה סוגסטיבית. לכן שומה על הפסיכואנליזה להוכיח את נכונות פירושיה והסבריה באופן אובייקטיבי כלשהו, שאינו לוקח בחשבון רק את תגובת המטופל.

פרויד נדרש לסוגיה זו מפורשות רק בהזדמנות אחת. בהרצאה האחרונה ב'שיעורי המבוא' (1917), המוקדשת לתיאור הטיפול האנליטי, הוא מתייחס לטענה שמא כל ההשפעה של הטיפול היא רק סוגסטיבית:

"אילו זה היה מוצדק, לא היתה הפסיכואנליזה יותר מאשר שיטה מוסווית היטב ויעילה של טיפול סוגסטיבי, והיה עלינו לכן לייחס מעט מאוד חשיבות לכל אשר היא מספרת לנו אודות מהו המשפיע על החיים, אודות הדינמיקה של הנפש או אודות הבלתי מודע."

הוא מודה שאכן קיימת אפשרות להשפעה סוגסטיבית, "אבל ביכולתה להשפיע רק על האינטלקט שלו (של המטופל) ולא על מחלתו". ההוכחה לנכונות הפירושים וההסברים היא, לדעת פרויד, רק ביכולתם לתרום לפתרון הקונפליקטים שבבסיס המחלה: "בסופו של דבר ניתן לפתור את הקונפליקטים ולהתגבר על ההתנגדויות בצורה מוצלחת רק אם הרעיונות המוצעים (למטופל) הולמים (tally) את מה שמציאותי עבורו. כל אשר אינו מדויק בהשערותיו של הרופא עתיד לנשור מעצמו במהלך האנליזה ויש לסלקו ולהציע במקומו משהו נכון יותר" (עמ' 505).

הפילוסופים של המדע העריכו צורת הוכחה זו כשערורייתית משתי סיבות עיקריות: ראשית, היא מניחה שהתיאוריה הסיבתית, הקובעת שהנורוזה נגרמת על ידי קונפליקט בלתי מודע, היא כה ברורה מאליה, עד כי אין היא זקוקה לשום הוכחה. כל שיש להוכיח הוא שהפירושים וההסברים המוצעים על ידי המטפל למטופל אכן הולמים את המשמעויות והסיבות "הנכונות". שנית, מידת נכונותם של הפירושים וההסברים תוכח רק לפי התוצאות; אם המטפל דייק בפירושו ובהסבריו והצליח להבין נכונה את הקונפליקט, עתיד לחול שינוי חיובי במצב הנורוזה, ואם לא הצליח, לא ישתנה דבר במאזן הנורוזה. אלא שלפי דרישות ההוכחה המקובלות על כל מדעי הטבע, יש לאשש בדרך כלשהי את התיאוריה הבסיסית אודות הסיבות להיווצרות הנורוזה; ובנוסף, אי אפשר להוכיח תיאוריה ושיטה על פי התוצאות, כיוון שעד כמה שהתוצאות יהיו חיוביות, תמיד נשארת פתוחה האפשרות שהם הושגו בדרך אחרת כלשהי. מרמור (1986) קובע:

"אין כיום שום איש מדע רציני שיטען שההצלחה של איזושהי שיטה תרפויטית מספקת את ההוכחה לנכונותה של התיאוריה שעליה מתבססת טכניקה תרפויטית זו" (עמ' 249). בעבודותיו הקודמות הוא אסף חומר מחקרי רב המראה כי כל אחת מן האסכולות הפסיכותרפוטיות הרבות הצליחה להציג הישגים תרפויטיים מרשימים ולהשתמש בהם כדי "להוכיח" את נכונות התיאוריות הבסיסיות שלה, כולל האסכולות של אדלר, הורניי, סאליבן ועוד.

אדולף גרינבאום (1984), פרופסור לפילוסופיה ולמחקר פסיכיאטרי באוניברסיטת פיטסבורג, שספרו 'יסודות הפסיכואנליזה: ביקורת פילוסופית' (שהוזכר לעיל) נחשב כיום

לביקורת הנוקבת אך גם ההוגנת ביותר של הפסיכואנליזה כמדע - מסכם את מה שהוא רואה כשתי הנחות היסוד של פרויד:

"1) רק שיטת הפירוש הפסיכואנליטית יכולה להניב או להביא לידי תובנה נכונה של הגורמים הפתוגניים הבלתי מודעים של הנזירה; (2) התובנה הנכונה של המטופל לאטיולוגיה של בעיותיו ולדינמיקה הבלתי מודעת של אישיותו מהווה סיבה חיונית לריפוי הנזירה שלו. אתיחס לצירוף של שתי טענותיו אלה של פרויד כל'תזת התנאים ההכרחיים' (Necessary condition thesis), ובקיצור NCT" (עמ' 139-140).

על בסיס הנחות יסוד אלה הסיק גרינבאום לגבי מטופלים שסיימו את טיפולם האנליטי בהצלחה שתי מסקנות:

"1) הפירושים הפסיכואנליטיים של הסיבות הסמויות להתנהגותו של המטופל שניתנו לו על ידי האנליטיקאי הם באמת נכונים - כפי שפרויד ניסח זאת - פירושים אלה 'הולמים את מה שמציאותי' אצל הפצינט; (2) רק טיפול אנליטי יכול להביא לידי הדברת הנזירה. בהתאם לשימוש שעשה פרויד בפרזה הנאה 'הולמים את מה שמציאותי', השתמשתי בכינוי 'טיעון ההלימה' (Tally Argument) עבור הטענה אשר את שתי הנחות היסוד שלה ואת שתי מסקנותיה סיכמתי כאן" (עמ' 140).

לדעתו של גרינבאום היה 'טיעון ההלימה' הנימוק היחיד שהיה בידי פרויד להוכיח נכונות פירושו והסבריו, ובאמצעותם - להוכיח כל הממצאים והשיטות של הפסיכואנליזה. משמע - הדרך היחידה לחקור ולאשש את התיאוריות הפסיכואנליטיות היא, לפי פרויד, הטיפול הפסיכואנליטי. גרינבאום לא זלזל בערכה של הסיטואציה הטיפולית כמאששת את התיאוריה. אך לאחר בחינה קפדנית של כל התנאים והבעיות שעשויים למנוע ריפוי ולשבש את התוצאות, הגיע למסקנה נחרצת שהסיטואציה של הטיפול אינה מספקת בתור הוכחה יחידה של שני 'התנאים ההכרחיים' (NCT); 'טיעון ההלימה' אינו יכול להוות הוכחה אמפירית הנחוצה לאישוש התיאוריה. מבין הגורמים שעלולים לזוהם (contaminate) את התוצאות התייחס גרינבאום בעיקר לשניים: העובדה שאסכולות פסיכותרפויטיות אחרות הצליחו להציג תוצאות תרפויטיות חיוביות, שאינן נופלות מאלה של הפסיכואנליזה, מערערת את שתי הנחות ה-NCT, והאפשרות שחלק מן התוצאות החיוביות הן פרי הסוגסטיה מערערת את 'טיעון ההלימה'. לדעת גרינבאום לא הצליחה

הפסיכואנליזה להביא הוכחה משכנעת שהתוצאות החיוביות המושגות בטיפול אינן, לפחות בחלקן, תוצאת 'אפקט האינבו' (placebo effect). המסקנה הסופית שלו, כפי שסיכם אותה במאמר מאוחר יותר (גרינבאום, 1986) היא לכן:

"בהתחשב במגרעות המתודולוגיות של החקירה הפסיכואנליטית הקלינית, מחייבת בחינה נכונה של ההיפותיזות המרכזיות של פרויד לערוך מחקרים אקסטר-קליניים, הן אפידמולוגיים והן אקספרימנטליים... לגבי רוב הנושאים - לא נערכו מחקרים כאלה" (עמ' 228).

ביקורת זו של גרינבאום והדרישה, שלה שותפים גם חוקרים רבים בעלי אוריאנטציה פסיכואנליטית, לאשש את הממצאים הפסיכואנליטיים באמצעות מחקרים אקסטר-קליניים, מדגימה את הפער הרחב שבין הגישה של הפילוסופיה של המדע לבין הפסיכואנליזה הקלינית (שהוזכר בפרק הראשון). איש המדע, לפי הקריטריונים המקובלים על הפילוסופיה של המדע, אינו יכול כלל להגיע לכל מסקנה אחרת מזו של גרינבאום, כיוון שבכל סל שיטות המחקר העומד לרשותו לא ימצא שיטה המאפשרת לקבל "תוצאות טיפוליות" כמשתנה מחקרי. אלא שהקלינאי יודע שפרויד צדק ואיפשר לחדור ללא-מודע, לפרש נכונה את המשמעויות ולהסביר באופן סביר את הקשרים הסיבתיים, רק מתוך הסיטואציה הטיפולית. המחקר המדעי חייב לבודד משתנים תחילה, להגדיר ברורות את הגורמים המעורבים בתהליך הנחקר ולהגיע למצב שבו ניתן יהיה לצפות בהשפעות ההדדיות בין הגורמים המבודדים, כשכל אחד מהם נקי מזיהום. הסיטואציה הטיפולית היא, לעומת זאת, זיהום אחד גדול, מין עיסת תהליכים, שבה מעורבים גורמים רציונליים, חווייתיים, רגשיים, דמיוניים, מודעים ובלתי מודעים בצורה שכמעט שאינה ניתנת להפרדה. החוקר מדבר על 'טכניקת האסוציאציות החופשיות' או 'פענוח הטקסט', כיוון שהוא יודע שכדי לחקור את השפעות הטיפול הוא צריך קודם כל להגדיר במדויק את הטכניקה שנקט המטפל ולהגדיר את התהליך המתרחש בעת הטיפול. אך הקלינאי יודע שהאסוציאציות אינן טכניקה (גם אם פרויד, תוך כניעה לסגנון המדעי המקובל, הגדיר אותן כך), אלא מצב טוטלי, שבו מסוגל המטופל לרכך את התנגדותו ולתת למחשבות ולדמיונות לזרום ביתר חופשיות בעקבות האמון והקשר הרגשי שנוצרו בין המטופל למטפלו. כן הוא יודע שהמטופל אינו מוסר "טקסט", אלא מתקשר עם המטפל במילים,

בגווני קול, בהבעות גופניות, במניפולציות כמו אדמיניסטרטיביות, ובכל צורות ההבעה האפשריות האחרות.

קרלו שטרנגר (1986), פסיכולוג ופילוסוף מאוניברסיטת תל-אביב, סבור שדרישתו של גרינבאום לאישוש התיאוריה הפסיכואנליטית באמצעות ממצאים מחקרניים אקסטר-קליניים נובעת מהעובדה שהוא אינו מכיר מספיק את משמעות ה'תובנה' (insight), המושגת בטיפול האנליטי:

"נראה שגרינבאום מזהה תובנה עם ידיעת היחסים הסיבתיים, בעוד שבמציאות תובנה היא תהליך של הבניה מחדש של החוויה. מה שהפצינט תפס כזר ובלתי מובן לעצמו, נחוה עתה כמשמעותי וכחלק מעצמו" (עמ' 260).

וצודק שטרנגר שתפקיד הטיפול אינו רק להוסיף ידע, אלא להעלות ולעבד מחדש את החוויות, הן אלה שבהווה והן חוויות העבר, המודעות והבלתי מודעות. גם עצם התהליך של העלאת החוויות ועיבודן מהווה חוויה בפני עצמה, שבה שותפים המטופל והמטפל. בתוך מערכת היחסים האינטרסובייקטיבית הנרקמת ביניהם מצליח כל אחד מהם להעלות את רגשותיו השונים, לקלוט בדרך האמפתיה את השדר הרגשי של הזולת, ולנסות להבין, בכוחות משותפים, את מקורם ואת משמעותם של רגשות אלה, כדי שניתן יהיה לארגנם מחדש.

גרינבאום ורבים מן החוקרים האחרים השותפים לעמדותיו חרדים מהאפשרות של זיהום ממצאי המחקר האובייקטיביים על ידי השפעת הסוגסטיה על המטופל. (ואם כבר, אז מדוע לא גם על המטפל? גם הוא עלול להיתפס לסיפורים המרגשים של המטופל, לאמצם כאילו היו אמת היסטורית, מבלי להבחין באופיים ההגנתי או במקורם ברצון המטופל לעניין ולמשוך את תשומת לבו של המטפל.) אלא שבחרדתם אין החוקרים ערים לעובדה שתופעת הסוגסטיביליות בטיפול אינה זיהום, אלא חלק אינטגרלי של רקמת היחסים הרגשיים הנוצרת בין המטופל למטפל. המטפל העשוי להפוך בחווייתו של המטופל לדמות של אב כל-יכול, נתפס אז כאוטוריטה שאינה יכולה לטעות לעולם וכל דבריו או רמזיו מתקבלים כתורה מסיני. האנליטיקאי המנוסה מכיר היטב מצבי העברה אלה, בדיוק כשם שהוא יודע לזהות את מצבי ההעברה ההפוכים - כאשר המטפל הופך בחווייתו של המטופל לזה "שאינו מבין אותי בכלל" ויש צורך לדחות את כל מה שהוא מפרש או מסביר, מבלי

להקשיב כלל לתוכן הדברים. כך שלמעשה המסקנה שמסיק המטפל כאשר המטופל מסכים לכל דבריו ללא כל ביקורת היא לא שיש בזה אישור מדעי לנכונות הדברים, אלא שהמטופל נמצא כנראה באותו שלב ההעברה שבו יש לו צורך לעשות אידיאליזציה של המטפל ולקבל את דבריו כביטוי לחוכמה האנושית כולה. באותה מידה במקרה ההפוך, שבו כל דברי המטפל נדחים כאילו היו אלה רק שטויות אבסורדיות, אין המטפל מסיק מכך שפירושיו והסבריו לא עמדו במבחן האימות המדעי, אלא מנסה הוא להבין מה הוא המניע את המטופל בשלב העברה זה לנקוט עמדת התנגדות כה חריפה למטפל.

הקורא את ספרו של גרינבאום יודע שהמחבר בקי דיו בפסיכואנליזה ומכיר את כל התופעות האלה, אלא שהוא כבול על ידי דרישות הפילוסופיה והפסיכולוגיה האקספרימנטלית, שפשוט אינן יודעות עדיין כיום איך חוקרים חוויות, וכל שביכולתן לעשות הוא לפרק את החוויה למרכיביה הפורמליים ולהשתמש בכל מרכיב כמשתנה נפרד למחקר. לכן אין הוא שולל את הסיטואציה הקלינית כשדה מחקר המיועד לאשש את התיאוריות, כפי שעשו פילוסופים רבים אחרים (כולל קרל פופר), אלא רק דורש לתת תוקף למסקנות בסימוכין שהופקו ממחקרים אקסטר-קליניים. השאלה היא, האם זהו אכן הפתרון היחיד לבעיית הלגיטימיות של המחקר הפסיכואנליטי הקליני.

בסוף שנות השישים הזדמן לי להשתתף בוויכוח פומבי שנערך באוניברסיטת ניו-יורק (NYU) בין הצוותים הבכירים של 'מרכז המחקר לבריאות הנפש' (האגף למחקר פסיכואנליטי של המחלקה לפסיכולוגיה) ושל המחלקה לפילוסופיה. הפילוסופים העלו בעוז את טענותיהם אודות חוסר הביסוס המדעי של הפסיכואנליזה, אי-יכולתה לעמוד בקריטריונים הנדרשים לאישוש התיאוריות שלה, וכל יתר הטענות שהם מעלים ללא ליאות מימי פרויד ועד עתה. והפסיכולוגים ניסו איכשהו להגן על כבודם המדעי. ברגע מסוים התערב ג'ורג' קליין, שהיה אז המנהל של מרכז המחקר ומבכירי התיאורטיקנים והחוקרים הפסיכואנליטיים בארצות-הברית, ואמר לפילוסופים (ואני מצטט מן הזיכרון):

"עיקר עיסוקנו כפסיכואנליטיקנים הוא לטפל באנשים השרויים במצוקה נפשית כלשהי, או באלה הרוצים לשפר משהו באישיותם ובאורח חייהם. לעתים אנו מצליחים יותר ולעתים פחות ולעתים אין אנו מצליחים לשנות דבר, אך בדרך כלל יש לנו הרגשה שאנו יודעים מה אנחנו עושים ומצליחים לעזור לרוב הפונים אלינו בדרך כלשהי. אינכם יכולים,

לכן, לבוא אלינו ולחזור ולהגיד לנו שאין אנו יודעים מה אנו עושים, שאין שום ביסוס אובייקטיבי לטענתנו שאנו מצליחים לעזור למישהו, שכל התיאוריות שעליהן אנו מבססים את שיטות הטיפול שלנו הן מופרכות וכדומה. במדע קיימת מעין חלוקת עבודה לפיה על איש המדע לעבוד ולחקור ועל הפילוסוף לספק לו את הכלים המושגיים הבסיסיים ואת העקרונות התיאורטיים שעליהם יתבססו שיטות המחקר שלו. כל שהצלחתם לשכנע אותנו הוא שהכלים והשיטות שיש בידכם להציע לנו אינם מתאימים למדע שלנו. אז בבקשה, מלאו את חובתכם ואמצו את ראשכם להמציא לנו כלים ושיטות חדשות התפורות לפי מידותינו ולא לפי מידות הפסיקה או הכימיה."

והוסיף קליין ספק ברצינות וספק בצחוק:

"ואם אין זה בכוחכם - נא פנו להנהלת האוניברסיטה והגישו את התפטרותכם, מאחר שאתם מקבלים משכורת בטענות שווא."

הפילוסופים, כפי שמשקף זאת ספרו של גרינבאום, עדיין לא הרימו את הכפפה. אך הנטייה המסתמנת כיום במחנה הפסיכואנליטי היא לחזור לעמדה הראשונית של פרויד ולראות את הסיטואציה הקלינית כ"מעבדה המרכזית", שבה יש לבצע את המחקרים הדרושים לאישוש התיאוריות הפסיכואנליטיות. פרויד (1922) התחיל את מאמרו 'אודות הפסיכואנליזה', שכתב לאנציקלופדיה למדעי המין כך:

"הפסיכואנליזה היא: (1) פרוצדורה לחקירת תהליכי הנפש שאליהם כמעט שלא ניתן להגיע בכל דרך אחרת; (2) מתודה (המבוססת על אותן חקירות) לטיפול בהפרעות נוירוטיות; ו- (3) אוסף של אינפורמציה פסיכולוגית שהופקה בדרכים אלה ושבהדרגה הצטברה לדיסציפלינה מדעית חדשה" (S.E. 18: 255).

במשך שנים רבות מאז ניטש הוויכוח האם ניתן לקבל הכללה זו של פרויד, שבה הוא כורך שלושה מישורי פעילות זה בזה; האם יכולה אותה הטכניקה המשמשת לחקירת הלא-מודע לשמש גם כשיטת טיפול, ושתייהן כבסיס לתיאוריה מדעית? כבר ציינו שבעבודה הקלינית קיימים שלושה מישורים של הנחות תיאורטיות:

(1) תיאוריות לפירוש משמעות הסימפטומים, תוכני החלום הגלוי ויתר ביטויי ותוצרי הלא-מודע

2) תיאוריות המנסות לקשר את הנתונים שנחשפו בעזרת הפירושים באופן סיבתי זה לזה לנתונים מודעים וסיבתיים שונים

3) תיאוריות המנסות לעשות שימוש בידע אודות הפרט לצורך הפירוש או ההסבר של תהליכים פסיכולוגיים כלליים

הדעה המסתמנת כיום היא שאת שני הראשונים ניתן להפיק בעיקר מתוך הסיטואציה הקלינית, בעוד שהשלישי מחייב (או רצוי שיתלווה לו) אישוש ניסויי אקסטר-קליני. הפסיכואנליזה השקיעה מאמצים רבים בעשרות השנים האחרונות ללמוד את המרכיבים השונים של הסיטואציה הקלינית - השפעות ההעברה של המטופל, ההעברה הנגדית של המטפל, ההשלכות שמקורן בחוויות הסובייקטיביות הן של המטפל והן של המטופל, היחסים האינטרסובייקטיביים הנרקמים בין שני השותפים לטיפול, וכל יתר הגורמים הסובייקטיביים והאובייקטיביים המעורבים בה. ידע מצטבר זה רק הוסיף שכנוע לטענה של פרויד שהן העבודה הקלינית של 'פסיכולוגיית המעמקים' - פירוש המשמעויות של תוכני הלא-מודע, הסבר הקשרים הסיבתיים בין תכנים אלה, חשיפת הטכניקות של התהליכים הבלתי מודעים - והן המחקר המיועד להקנות תוקף לפירושים והסברים אלה - יכולים להתבצע רק בתוך הסיטואציה הקלינית.

ברור כיום לחוקרים שהמחקר המדעי של הסיטואציה הקלינית מחייב ראשית להגדיר ולנסח קריטריונים חדשים למחקר המותאמים ספציפית למתרחש בסיטואציה הקלינית. הבעיה היא זו הניצבת לפני כל ניסיון לחקור את נפש האדם: איך לתפוס בצורה אובייקטיבית את החוויה הסובייקטיבית. הפסיכולוגיה האקספרימנטלית בחרה בדרך הקלה ואימצה לעצמה את שיטות המחקר של מדעי הטבע, המחייבות לבחור מראש כחומר למחקר רק את אותם המשתנים הניתנים לבידוד, לתיאור ולניסוח אובייקטיבי ולכימות (quantitation). לכן, למשל, היא אינה חוקרת את רגש הפחד, אלא רק את שינויי לחץ הדם, קצב הנשימה, זיעת כף היד ויתר המשתנים הפסיכופיסיולוגיים המתלווים לרגש זה. וכאשר היא רוצה בכל זאת לחקור רגש כלשהו כשלעצמו, צריכה היא למצוא איזו דרך לנסחו כאילו היה זה משתנה אובייקטיבי הניתן לכימות ולמדידה, כמו הכנסה מלאכותית של מדד מספרי (דוגמת "הערך את הפחד שלך על סקאלה מ-1 עד 5"), קריטריון של

גודל, צורה, יחסים סטטיסטיים וכדומה. השימוש שיכולה לעשות הפסיכואנליזה במחקרים מסוג זה מוגבל ביותר (בכל עשרים ושלושה הכרכים של כתבי פרויד אין אף לא דיאגרמה סטטיסטית אחת!) וקרוב לאפסי כאשר מדובר על 'פסיכולוגיית המעמקים' - מחקר המשמעויות של תוכני הלא-מודע וחשיפת הקשרים הסיבתיים ביניהם. המשימה המחקרית של הפסיכואנליזה היא לכן קשה בהרבה מזו של רוב מדעי ההתנהגות והחברה האחרים. מאחר שכמעט שאין כל אפשרות לתרגם ולהמיר את נתוני הרגש והחויה המודעים והבלתי מודעים למשתני מחקר אובייקטיביים מבלי לסלף את מהותם, היא צריכה למצוא דרך לחזור ללב הסובייקטיביות והאינטרסובייקטיביות ולעבוד עם חומר זה. בשדה זה כמעט שאין לשיטות המחקר של מדעי הטבע מה להציע, וברור לכן שיש לפתח מתודולוגיה מחקרית חדשה ושונה מכל המוכר עד עתה. ספנס (1986) סובר שכדי לחקור ישירות את הסיטואציה הקלינית יש להתחיל ראשית בתכנון סטנדרטים חדשים לרישום מהלכי טיפול שישקפו באופן נאמן, יותר מן המקובל כיום, את המתרחש בסיטואציה הטיפולית על כל רמותיה. שטרופ (1986), העוסק שנים רבות במחקר התוצאות של שיטות פסיכותרפויטיות שונות, מגלה אופטימיות:

"לדעתי, העתיד של הפסיכותרפיה הפסיכואנליטית טמון בטרנסאקציות בין המטופל למטפל ב'כאן ועכשיו'. הודות לצילומי הווידאו ויתר שיטות ההקלטה המודרניות ניתן לצפות בטרנסאקציות אלה ולחקור אותן בעזרת שופטים חיצוניים. ועשוי להתברר שהתובנות שרכש פרויד מעבודתו הפסיכותרפויטית הן רבות ובנות-קיימא יותר מכל עבודותיו בשטחים אחרים" (עמ' 261).

לסיכום, יש לקבוע שכיום, יותר ממאה שנים מאז שהחל פרויד במשימה, אין לפסיכולוגיית המעמקים שיטה מדעית מקובלת ומוסכמת על הכול לאישוש פירושה והסבריה. החוקרים עדיין חלוקים בשאלה האם המשימה אפשרית והאם ניתן בכלל לפתח שיטות לחקר תוכני התהליכי הלא-מודע שיעמדו בתנאים המינימליים הנדרשים על ידי המדע. או שמא יש להשלים עם העובדה שפירוש תוכני הלא-מודע ותהליכיו וההסבר שלהם יישארו לתמיד בגדר "אמנות", תלויים בכישרונו של המטפל-החוקר ואינם ניתנים לאישוש אובייקטיבי.

